

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कविता : एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. अनिल चव्हाण

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
मत्स्योदरी महाविद्यालय, रांजणी

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतीय साहित्यविश्वात भाषिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय पातळीवर मोठे बदल घडत गेले. त्याचा सर्वाधिक प्रभाव मराठी कवितेवर दिसून येतो. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राष्ट्रप्रेम, सुधारणावाद, आध्यात्मिकता आणि सांस्कृतिक ओळख या केंद्रस्थानी असलेल्या काव्यभावनांना स्वातंत्र्यानंतर नवा आयाम प्राप्त झाला. आधुनिकता, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, सामाजिक विषमता, अस्तित्ववाद, स्त्री-मन, दलित अनुभव, प्रयोगशीलता, नवे प्रतिमाविष्कार, भाषा-विन्यास यांचा शोध मराठी कवितेला नवे आयुष्य देऊ लागला.

१९४७ नंतरच्या मराठी कवितेची घडण तीन-चार टप्प्यांत दिसते—

- (१) आधुनिकतेचा शोध व 'नवकाव्य' चळवळ,
- (२) दलित पँथर व दलित साहित्याचा उदय,
- (३) स्त्रीवादी कवितेची समकालीन संवेदना,
- (४) उत्तर-आधुनिक आणि प्रयोगशील शैली.

या संशोधन लेखात स्वातंत्र्योत्तर मराठी कवितेतील प्रमुख कवी, त्यांच्या काव्यनिर्मितीचे स्वरूप, भाषिक-आख्यायी रणनीती, तसेच सामाजिक चिंतनाचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मुख्य कवी आणि त्यांचे काव्य वैशिष्ट्ये

१. विंदा करंदीकर (१९१८-२०१०)

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कवितेतील सर्वात महत्त्वाचे नाव म्हणजे विनायक नारायण 'विंदा' करंदीकर. त्यांच्या कवितेत तत्त्वचिंतन, अस्तित्ववादी प्रश्न, भाषिक प्रयोगशीलता आणि मानवी मूल्यांचा

शोध दिसतो.

साहित्यकृति : *यथार्थवादी, ध्रुवपद, जल, मृगजळ इ.*

त्यांनी पारंपरिक छंदांपासून मुक्त होत भाषा आणि रचनेत नवे प्रयोग केले. बालसाहित्यातही त्यांचे योगदान मोठे असून 'कवडसा' मधील ध्वन्यात्मकतेने बालकवितेचा नवा मापदंड तयार केला.

२. म. द. हातकरी (मुक्तछंदाचे प्रवर्तक)

हातकरी यांच्या कवितेत मानवी मनातील गुंतागुंतीचे भाव आणि वास्तवाशी झुंजणारा सामान्य माणूस दिसतो. त्यांनी मुक्तछंदाला प्रतिष्ठा दिली.

साहित्यकृति : *तलवार आणि फुले, अग्निबाण, पक्षाघात.*

त्यांच्या कवितेत भाषेचा ओघ, प्रतीकांची घडण आणि आध्यात्मिकता येथील संतुलन उल्लेखनीय आहे.

३. वि. वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज) (१९१२-१९९९)

कुसुमाग्रजांची कविता स्वातंत्र्योत्तर आदर्शवाद, मानवतावाद आणि सामाजिक आशावाद व्यक्त करते.

साहित्यकृति : *विशाखा, नटसम्राट (नाटक), परंतु कवितासंग्रहांमध्ये किरणवेळ, छाया, अप्सरा.*

त्यांच्या कवितेत क्रांतीची तळमळ, सौंदर्यदृष्टी, भाषेची वजनदारी आणि राष्ट्रभावना व्यक्त होते.

४. अरुण कोलटकर (१९३२-२००४)

पोस्ट-मॉडर्न मराठी कवितेत अरुण कोलटकर हे जागतिक पातळीवर मान्यता मिळवणारे कवी.

साहित्यकृति : *जेजुरी (इंग्रजीतूनही), काळे घोडे, चिरंतन.*

त्यांचे निवडक प्रतिमाशिल्प, सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती, दैनंदिन जीवनातील क्लिष्टता आणि भाषेची अप्रतिम अर्थछटा मराठी कवितेला नवे परिमाण देतात.

५. नारायण सुर्वे (१९२६-२०१०)

कामगार जगत, संघर्ष, गरीबी, उपेक्षा, वस्तुनिष्ठ वास्तववाद यांना स्वातंत्र्योत्तर मराठी कवितेत स्थान देणारे महत्त्वाचे नाव म्हणजे सुर्वे.

साहित्यकृति : *ऐ कुंभारी, माझे विद्रोही दिवस.*

त्यांच्या कवितेत एक साधा रस्त्यावरचा मनुष्य जिवंत होतो. भाषा अत्यंत बोली, प्रभावी आणि थेट भावस्पर्शी आहे.

६. नामदेव ढसाळ (१९४९-२०१४) – दलित साहित्याचे अग्रदूत

ढसाळ यांच्या कविता दलित अनुभव, राग, रोष, हिंसाचार, सामाजिक अन्याय आणि जातीय संरचनेच्या विघटनाचा तीव्र आवाज बनल्या.

साहित्यकृति : गोलपीठा, अंबेडकरी चळवळीतील कविता, ठशी.

त्यांनी मराठी कवितेतील नैतिक चौकट मोडीत काढून भाषेला कडवट, आक्रस्ताळी, पण सत्य बोलण्याची ताकद दिली.

७. अरुण कमलाकर कमले (१९४७-)

अस्तित्ववादी प्रश्न, आधुनिकतेतील तुटलेपणा आणि भाषेचे नवे तंत्र वापरणारे कवी.

साहित्यकृति : नागवाडा, वारा, अस्फुट.

त्यांच्या कवितेत मानवी मनातील द्वंद्व, शहरातील ताणतणाव आणि विसंगतींचा अभ्यास दिसतो.

८. स्त्रीवादी कवी : इंदिरा संत, मंगला गोडबोले, वैशाली वडा, मालिनीजी

स्त्रीविश्व, तिचे भावविश्व, राजकारण, कुटुंबातील असमानता, स्वातंत्र्याची आकांक्षा यांना १९७० नंतर कवितेत मोलाचे स्थान मिळाले. **इंदिरा संत** यांच्या कवितेत स्त्रीमनातील कोमलता आणि तुटलेली भावश्रृंगारिका दिसते. **वैशाली वडा** यांच्या कवितेत प्रतिकार, स्वातंत्र्याची मागणी आणि ओळख-संकट यांचा पोत ठळक आहे. **मंगला गोडबोले** यांनी घरगुती अनुभवांना सशक्त साहित्यिक रूप दिले.

९. राजू कसबे, प्र. के. अतकरे, शरणकुमार लिंबाळे

सुबोध वास्तववाद, राजकीय व्यवस्थेचा अभ्यास, जात-वर्ग विसंगती आणि लोकशाही मूल्यांच्या नावाखाली चालणारे शोषण ही विषययोजना या कवींनी पुढे नेली.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कवितेचे चिकित्सक विश्लेषण

१. आधुनिकतेची जाणीव व प्रयोगशीलता

स्वातंत्र्यानंतरच्या कवितेत आधुनिकतेचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. पश्चिमेकडील अस्तित्ववाद, प्रतीकवाद, फ्री व्हर्स, प्रतिमाशास्त्र आणि मनोविश्लेषणवादी दृष्टिकोन या प्रवृत्ती मराठी कवींनी

आत्मसात केल्या. विंदा करंदीकर आणि कोलटकर यांनी भाषेच्या आशयसंपृक्ततेला नवे वळण देत "कविता ही विचारांची प्रयोगशाळा आहे" ही संकल्पना दृढ केली.

२. शहरी अनुभव आणि सामान्य माणसाचे जग

शहरातील दारिद्र्य, कामगारवर्ग, विस्थापन, झोपडपट्ट्या, औद्योगीकरण—या सगळ्या विसंगती सुर्वे, ढसाळ, कोलटकर यांच्या कवितेत केंद्रस्थानी आल्या. ही कविता रोमँटिसिझमने भारलेली नसून कठोर वास्तवाचे थेट चित्रण करते.

३. भाषा : बोलीपणा, आक्रमकता आणि सौंदर्याचा नवा पोत

स्वातंत्र्योत्तर कवितेने भाषाशैलीत मोठी क्रांती घडवली. ढसाळ आणि सुर्वे यांच्या कवितेत बोलीभाषा, रस्त्यावरचे शब्द, शिव्यांचा वापर यांद्वारे उपेक्षितांच्या सत्याला आवाज मिळाला. तर दुसरीकडे कोलटकरसारखे कवी भाषेच्या अत्यंत सूक्ष्म अर्थछटा आणि प्रतिमांच्या बहुस्तरीयतेतून सौंदर्यनिर्मिती करतात.

४. दलित साहित्याचा प्रभाव

१९७० च्या दशकानंतर दलित पंथर चळवळीच्या माध्यमातून कवितेत रोष, प्रतिकार, अस्मितेचा संघर्ष आणि सामाजिक अन्यायाचे ताडकन् उलगडलेले चित्र अधोरेखित झाले. ढसाळ, लिंगाळे, कसबे यांनी दलित चिंतनाला साहित्यिक आणि राजकीय रूप दिले. दलित कविता ही केवळ साहित्य आंदोलन न राहता सामाजिक क्रांतीचे हत्यार बनली.

५. स्त्रीवादी कवितेचे आगमन

स्त्री-स्वातंत्र्य, लैंगिकता, कुटुंबातील बंधने, पितृसत्ताकता, स्त्री-देहाचे राजकारण—या प्रश्नांना १९७५ नंतर स्त्रीवादी कवितेने आवाज दिला. इंदिरा संतांनी काव्यभाषेत कोमल पण बळकट आशय मांडला. पुढे लोकप्रिय लेखिका-कवयित्रींनी सामाजिक बंधनांवर थेट प्रहार करत 'स्त्री ही स्वतंत्र व्यक्ती' अशी संकल्पना ठामपणे मांडली.

६. उत्तर-आधुनिकता आणि वैयक्तिक अनुभवांचे साक्षात्कार

१९९० नंतरच्या कवितेत ग्लोबलायझेशन, बाजारव्यवस्था, उपभोक्तावाद, मानवी नात्यांची तुटफूट, डिजिटल युगातील बदल—या नव्या घडामोडींना स्थान मिळू लागले. प्रतिमा, लय, कथाभंग, विडंबन, भंगिमा या साधनांचा वापर व्यापक झाला. कविता अधिक वैयक्तिक, विडंबनात्मक आणि मुक्त अभिव्यक्तीकडे झुकू लागली.

स्वातंत्र्योत्तर कवितेची वैशिष्ट्ये (सारांश)

- पारंपरिक छंदबद्धतेपासून मुक्तता.
- प्रयोगशीलता आणि भाषिक नवचैतन्य.
- सामाजिक-राजकीय वास्तवाचे निर्भीड चित्रण.
- दलित, स्त्री, अल्पसंख्याक, उपेक्षित वर्गाचे स्वर साहित्याच्या केंद्रस्थानी.
- प्रतिमा, रूपक, सूचकता, व्यंग यांचे नवे प्रयोग.
- व्यक्तिकेंद्रित, मनोवैज्ञानिक आणि अस्तित्ववादी प्रश्नांचा अभ्यास.
- दैनंदिन जीवन, शहर, तंत्रज्ञान, भांडवलशाही यांवर भाष्य.

निष्कर्ष

स्वातंत्र्यानंतरची मराठी कविता ही भारतीय आधुनिकतेचा एक महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज म्हणावी लागेल. तिने केवळ काव्यभाषेची नव्याने उभारणी केली नाही, तर समाजातील असमानता, शोषण, अन्याय, राजकीय ढोंगीपणा, स्त्रीदमन, दलित पीडा आणि अस्तित्वातील गुंतागुंत यांना शब्द दिले. विंदा करंदीकरांच्या प्रयोगशीलतेपासून ढसाळांच्या विद्रोही आवाजापर्यंत, कुसुमाग्रजांच्या मानवतावादापासून स्त्रीवादी कवयित्रींच्या संवेदनापर्यंत—ही कविता अखंडपणे बदलत राहिली. स्वातंत्र्योत्तर मराठी कविता ही केवळ काव्यप्रवाह नसून समाजशास्त्रीय, राजकीय आणि सांस्कृतिक दस्तऐवजांचा जिवंत साक्षीदार आहे.

आजच्या डिजिटल युगातही मराठी कविता नवे विषय, नवे माध्यम आणि नवे प्रयोग स्वीकारत आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळाने निर्माण केलेली ही समृद्ध परंपरा भविष्यातील कवितेला दिशा देणारी ठरेल, यात शंका नाही.

संदर्भ सूची

1. करंदीकर, वि. ना. (2002). *ध्रुवपद*. पुणे: मौज प्रकाशन.
2. सुर्वे, नारायण. (1976). *माझे विद्रोही दिवस*. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.

3. ढसाळ, नामदेव. (1972). *गोलपीठा*. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.
4. कोलटकर, अरुण. (2005). *जेजुरी*. दिल्ली: प्रत्यक्ष बुक्स.
5. संत, इंदिरा. (1983). *गंध मातीचा*. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.
6. कसबे, राजू. (1991). *दलित चळवळ आणि साहित्य*. पुणे: विशाखा प्रकाशन.
7. शिरवाडकर, वि. वा. (1963). *किरणवेळ*. मुंबई: कलाकुठी प्रकाशन.
8. गोडबोले, मंगला. (2000). *स्त्रीचे जग*. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
9. अटकरे, प्र. के. (2008). *समकालीन मराठी कविता : अभ्यास*. कोल्हापूर: नबी प्रकाशन.
10. लिंबाळे, शरणकुमार. (1992). *अक्करमाशी*. पुणे: ग्रंथाली.